

**Halife Sözcüğü Bağlamında Kur'ân'da Hilâfet – Muhâlefet
Münasebeti**

Doç. Dr. Ömer ASLAN*

Özet

Hilâfet ile muhâlefet kavramlarının hem etimolojik hem de semantik açıdan halife kavramıyla bir yakınlıkları söz konusudur. Ancak öyle olmakla birlikte bunlar kavram olarak birtakım farklılıklar göstermektedirler. Hilâfet, bir yönetim ve idare etme biçimini ifade ederken muhâlefet de bir karşı koyuş, itiraz ve reddetme anlamlarına gelmektedir. Hilâfet müessesesinin halifenin icra alanını oluşturması, muhâlefetin tamamen bunların dışında kaldığını göstermemelidir. Her ne kadar zihnen hilâfetin pozitif, muhâlefetin de negatif bir çağrışım yapması söz konusu olsa da durum her zaman böyle değildir. Amaç ve hedefine uygun hareket edilmediği takdirde hilâfette, negatif sonuçlar ve olumsuz gelişmeler olabileceği gibi, ilahi ilkelere muvafık olarak icra edilen bir muhâlefet de pozitif ve olumlu gelişmelerin doğmasına sebep olacaktır. Dolayısıyla bunların herhangi bir değer kazanması kendilerinden çok halifenin tutum ve davranışlarına bağlıdır. Buna göre halifenin, hilâfetin gereklerini yerine getirmesi durumunda kendisine yapılan bir muhâlefet negatif değerler taşırken, gerekenleri yerine getirmemesi durumunda yapılan bir muhâlefet ise pozitif ve yapıcı bir hüviyet kazanmaktadır.

Anahtar Kavramlar: Kur'ân, Halife, Hilâfet, Muhâlefet, Münasebet

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri.

Connection Khilafa and Mukhalafa in the Qurân in the Context of Khalifa

Abstract

There is closeness between the term of 'khilafa and mukhalafa' and the term 'khalifa' both in etymological and semantic view. However, they are all different in their conceptual meaning. While the word 'khilafa' means a kind of governing, execution and application, 'mukhalafa' means resistance, opposition (objection) and disapproval. That the institution of khilafa constitutes the khalifa's execution field doesn't mean that mukhalafa is all apart from them. In spite of the fact that khilafa seems as all positive and mukhalafa seems as all negative, the reality is not so everytime. When he doesn't behave in accordance with its main goal, there may become negative outcomes and bad cases in khilafa, and the mukhalafa which is made in accordance with celestial principles would lead to positive and good cases. So, their value comes from the behaviour and approachment of khalifa. In that case, when the khalifa fulfills the necessities of khilafa, the mukhalafa opposite to him is a negative approach. But when the khalifa doesn't fulfil what the khilafa needs, the mukhalafa (opposition, objection) gains a positive and creative kind.

Keyword: Qurân, Khalifa, Khilafa, Mukhalafa (Opposition), Connection

GİRİŞ

Bazı varsayımlar olsa da tarih itibariyle dünya ve içindekilerinin ne zaman yaratıldığı hususunda net bilgiler vermek mümkün değildir. Ancak Kur'an'dan hareketle insanın, bunların sonuncusu olduğu söylenebilir. Olayın jeolojik, biyolojik ve antropolojik boyutu konumuz dışında kalacağından meselenin zamansal tartışmasını bir kenara bırakıp teolojik yönden insanın, yaratılmışların en güzeli olarak (ahsen-i takvim / eşref-i mahlûk) yaratıldığını, onlara halife

yapıldığını ve yaratılan her şeyin onun için yaratıldığını ifade etmemiz mümkündür.¹

Tarihsel süreçte insanoğlu kesintisiz bir var oluş mücadelesi içerisinde olmuştur. Biyolojik olarak varlığını devam ettirmenin yanında bir taraftan taht kavgaları, iktidar ve hâkim olma, bir diğerine üstün gelme gibi yönetime sahip olma faaliyetlerini sürdürürken bir başka taraftan da bunlara karşı koyup muhâlefet etme hareketleri içerisinde olmuştur. İnsanlık tarihi var oldukça aynı durumun bundan sonra da devam edeceğinde kuşku yoktur. İlk planda böylesi bir mücadelede iktidar ya da muhâlefetten hangisinin daha haklı ve daha doğru bir duruş sergilediğini ifade etmek mümkün değildir. Böyle olmakla birlikte bunun teolojik bir görünüm arz etmesi durumunda aynı şeyleri söylemenin ölçütü merak konusudur. Haklarında birbirinden farklı pek çok şey söylenmiş olsa da meşruiyet zemininde hilâfetle muhâlefetin kriterleri ve sınırları var mıdır? Daha çok dinsel bir kavram olması hasebiyle tarihi süreçte hilâfet, her ne kadar İslam'ın bir emriymiş gibi görülmüş olsa da bu duruma başka açılardan bakmak mümkün müdür? İlk planda negatif bir olgu görünümü veren muhâlefetin mahiyeti ve hilâfetle arasındaki münasebetin mahiyeti nedir?

Kur'an, Allah'ın insanı yeryüzünde halife olarak yarattığından bahsetmektedir. Bu da onun halife kimliği taşıdığını ve bu kimliğine uygun misyona sahip olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Hal böyle olunca halife ve buna bağlı olarak da hilâfet ve muhâlefet kavramlarının etimolojik ve semantik analizlerinden hareketle konunun temellendirilmesi düşünülmektedir. Sözcük yönünden aynı kökten gelmeleri nedeniyle "halife", "hilâfet" ve "muhâlefet" kelimeleri arasında etimolojik bir münasebetin olduğunu söylemek mümkündür. Kök ya da kalıp yönünden mevcut olan bu münasebetin kavram olarak da bir yakınlığının olup olmadığı ya da varsa bunun ne dü-

¹ Bk. el-Bakara 2/29; el-İsrâ' 17/70.

zeyde olduğu merak konusudur. Ayrıca birbirinin zıttı gibi görünen hilâfetle muhâlefet kavramlarının, aralarındaki etkileşim yönünden birbirinin mütemmimi oldukları şeklindeki bir yaklaşımın nedenli uygun olup olmadığı da makalemizin hedefleri arasında yer alacaktır. İlgili kavramların çok geniş bir anlam yelpazesine sahip oldukları ve alanla ilgili pek çok çalışmanın mevcudiyeti bilinmektedir. Biz bunların kurumsal, siyasi, kültürel ve tarihi yönlerini dışarda bırakıp, ilgili âyet bağlamında kavramların yalın halde birbirleriyle olan münasebetlerini ele almak istiyoruz.

Sözcüklerin anlam kazanmasında siyasî, sosyal, ekonomik, tarihî ve kültürel gelişimlerin rolü büyüktür.² Amaç elbette ki sözcükler ve kavramlar olmayıp sözcüklerin dili ve kavramların içerikleriyle asıl mesaja ulaşabilmek olmalıdır. Bu yönüyle halife, hilâfet ve muhâlefet kavramlarının nitelik, anlam ve içerikleri subjektif bir görünüm arz etmektedir. Benzer yönleri olmakla birlikte aynı kavramlar, terminolojide farklı hüviyete sahip olabilmektedirler. Böylece bilimsel sahada temsil ettikleri alan itibarıyla onların yeni ya da farklı bir anlam kazanıp kazanmadıkları merak konusudur. Makalemizde aslolan da ilgili âyetteki³ halife kavramını baz alarak hilâfetle (halife-like) muhâlefet arasındaki iletişimin mahiyetini analiz etmektir. Bu noktadan hareketle makalemizde öncelikle ilgili kavramların hüviyetlerini tespit etmemizin gerektiğini düşünmekteyiz.

1. HALİFE

Sözcük yönünden half kökünden türetilmiş olup arkada olmak, birinin arkasından gelmek ve yerine geçmek anlamlarına gelen halife kelimesi;⁴ birinin yerine geçerek onun adına iş yapan kişi ola-

² Nevin A. Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhâlefet*, çev: Vecdi Akyüz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 44.

³ İlgili âyet-i kerime için bk. el-Bakara 2/30.

⁴ Bk. el-Allâme er-Râğib el-İsfahânî, “hlf”, *el-Müfredât-ü Elfâzi'l-Kur'an* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1412-1992), 293; el-İmam Mecduddin Ebi's-Seadet el-Mübarek b. Muhammed el-Cezeri İbnu'l-Esir, “hlf”, *en-Nihâye fî Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*, thk: Mahmûd Muhammed et-Tannâhi-Tahir Ahmed ez-Zâvi (Riyad: 1383-1963). 2: 66;

rak açıklanmaktadır.⁵ Biri siyasette diğeri de tasavvufta olmak üzere halife teriminin başlıca iki alanda kullanıldığı ifade edilmekte olup⁶ dini literatürde devlet başkanı, ve en yüksek yönetici anlamında kullanılmaktadır.⁷ Bu da halifenin dinsel içerikli bir kavram olduğunu göstermektedir.

Halife kavramı Kur'ân-ı Kerim'de doğrudan iki yerde geçmektedir. Bunlar, "Hani, Rabbin meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. Onlar, 'Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamd ederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.' demişler. Allah da 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim' demişti."⁸ mealindeki âyetle "Ona dedik ki: Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna uyma, yoksa seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli bir azap vardır."⁹ şeklindeki âyetlerdir. Halife kelimesi âyet-i kerimelerde her ne kadar tekil kalıpta gelmiş olsa da o, insan soyunu temsil ettiği için tüm insanlara delalet etmektedir.¹⁰ Halifenin malik (mülk sahibi) olmayıp bir otorite tarafından verilen görevleri, onun yerine kullanan kişi olduğu ifade edilmektedir. Bu duruma göre halife (insan), Allah'ın temsilcisi (Allah adına iş gören anlamında) olup, kendisine Allah tarafından veri-

el-İmâm el-Allâme Ebi'l-Fadl Camalüddin Muhammed b. Mükrem İbn Manzûr el-Afrîkî el-Mısri, "hlf", *Lisanu'l-Arab* (Beyrut: Dâr-u Sâdir, 1410-1990), 9: 83.

⁵ Bk., İbnu'l-Esir, "hlf", *en-Nihâye*, 2: 66-67; İbn Manzûr, "hlf", *Lisanu'l-Arab*, 9: 83; Süleyman Uludağ, "Halife", *DİA*, 15: 299.

⁶ Süleyman Uludağ, "Halife", *DİA*, 15: 299.

⁷ İbrahim Paçacı, "Halife", *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Erce Matbaası, 2006), 226.

⁸ el-Bakara 2/30.

⁹ Sâd 38/26.

¹⁰ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâiki Gavamizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekavil fi Vucûhi't-Te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1: 128; Muhammed Tahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tûnus: ed-Dâru't-Tunûsiyye, 1984), 1: 395.

lenler dışında hiçbir güce sahip değildir.¹¹ Bu nedenle yapacağı işi kendi adına değil, Allah (cc) adına yapmak zorundadır.¹²

Halife kelimesinin hulefâ şeklindeki çoğul kalıbı Kur'an'da dört yerde geçerken¹³ halâif şeklindeki çoğul kullanımı ise üç âyette yer almaktadır.¹⁴ İslam bilginleri bu âyetlerde geçen halife sözcüğünden insanın Allah'ın halifesi olup olmadığı ya da hangi anlamda olduğu hususunda farklı görüşlere sahiptirler. Bunlardan bir kısmı, insan kendinden daha önce yeryüzünün hâkimi olan cinlerden sonra yaratıldığı için, sonradan gelen anlamında Hz. Âdem soyuna halife denildiği görüşüne sahipken, bir kısmı da insanoğlu yeryüzüne hükmettiği için onun, idareci anlamında Allah'ın halifesi olduğu görüşüne sahiptirler.¹⁵ İkinci görüşte olanlara göre, “Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver” mealindeki âyet, idareci anlamında insanın Allah'ın halifesi olduğuna işaret etmektedir. Birinci görüşte olanlar, halifenin yine idareci anlamını taşımakla birlikte, Allah'ın halifesi tabirinin doğru olmayacağını düşünmektedirler. Bunlara göre insan, Allah'ın halifesi değil, Allah Rasûlünün halifesidir. Allah'ın halifesinden murat, Âdem (as) ve yeryüzünü imarla görevli bütün peygamberlerdir.¹⁶ Bu görüşlerden hangisi olursa olsun netice itibariyle halife kavramının zamanla bir hükmetme ve dolayısıyla idare edip yönetme anlamı taşıdığı ortaya çıkmaktadır.¹⁷

¹¹ Bk. Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 1: 62.

¹² Bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1993), 1:299.

¹³ Bk. el-En'âm 6/165; Yûnus 10/14, 73; Fâtır 35/39.

¹⁴ Bk. A'raf 7/69. A'raf 7/74. Neml 27/62.

¹⁵ Krş. Allâme Âlusî el-Bağdadî. *Ruhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'an'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesani* (Beyrut: İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 1985), 1:220.

¹⁶ Nasıruddîn Said b. Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî eş-Şirâzî, *Envaru't-Tenzîl ve Esraru't-Te'vil* (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslamiyye, ts.), 1:135; Ebu'l-Berekât Abdullah Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Tefsiru'n-Nesefî* (İstanbul: Eda Neşriyat, 1993), 1:44.

¹⁷ Bk. Beydâvî, *Envaru't-Tenzîl ve Esraru't-Te'vil*, 1:135; Âlusî, *Ruhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'an'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesani*, 1:220.

Kur'ân'da yer alan halife kelimesi ve türevleri üzerinde birbirinden farklı yorum ve görüşler ileri sürülmekle birlikte, her şeyden önce bu kavram Hz. Âdem ve onun soyundan gelen tüm insanları ifade etmektedir.¹⁸ Kavramın diğer kullanımları ise ancak insana bağlı olarak bir anlam ve değer kazanabilmektedir. Sonradan gelen, birinin yerine geçen, yönetici ve idareci gibi anlamlarıyla halife kavramı, insana verilen ilahi bir vasıftır. Aslolan onun insan olması ancak bu vasıfları da kullanmasıdır. Hal böyle olunca biz de halife kavramından (sıfatından) önce onun bir insan olduğunu, ancak verilen bu sığata da layık olması gerektiğini düşünöyoruz. Bu noktadan hareketle halife kavramı, ilk olarak Allah'ın halifesi anlamında tüm insanları kuşatırken, sonraları idareci anlamında Hz. Peygamber'den sonra gelen ve onun adına idareci olan veya olması gereken yönetici vasfındaki kişi ya da kişileri temsil etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Böyle olmakla birlikte halifede aslolan devlet reisi anlamında illa da bir idareci olmak değil, Allah ve Rasulünün emane-tine her durumda sahip çıkmaktır. Hal böyle olunca halifenin, kendi görev alanını temsil anlamına gelen hilâfet kavramıyla doğrudan bir ilgisinin olduğu ortaya çıkmaktadır.

2. HİLÂFET

Sözcük olarak halife kelimesi ile aynı kökten gelen hilâfet kavramı lügat yönünden birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, vekalet ve temsil etmek gibi anlamlara gelmektedir.¹⁹ Hilâfet kelimesinin kavram olarak da Hz. Peygamber'den sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade ettiği bildirilmek-

¹⁸ Bk. Beydâvî, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, 1:134; Nesefî, *Tefsiru'n-Nesefî*, 1:44; Âlusî, *Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ân'l-Azîm ve's-Seb'îl-Mesânî*, 1:220; Muhammed Emîn Muhammed Muhtâr eş-Şankıtî, *Edvâu'l-Beyan fi İzahî'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* (yy.,1983), 1: 120. Ayrıca bk., İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, (Ankara: Ankara Okulu, 2012), 267-276.

¹⁹ Süleyman Uludağ, "Halife", *DİA*, 15: 299; Paçacı, "Hilâfet", *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Erce Matbaası, 2006), 258.

tedir.²⁰ Buna göre özel anlamda hilâfetin, dinî ilkelerin icra edildiği bir yönetim biçimi anlamına geldiğini ifade etmemiz mümkündür.

Meselenin siyasal analizini bir kenara koymakla birlikte,²¹ İslam tarihinde devlet başkanlığı olarak bilinen hilâfet kelimesi,²² bir sözcük ya da kavram olarak doğrudan Kur'an-ı Kerim'de bulunmamaktadır. Ancak halife başlığı altında yer verdiğimiz âyetlerden hareketle hilâfetin de konu edinildiğini söylemek mümkündür. Zira halifenin temsil ettiği makama hilâfet makamı denilmektedir. “Düşünün ki O sizi, Nuh kavminden sonra (onların yerine) hakimler kıldı.”²³ Bu âyette, hakimler anlamı verilen “hulefâ” kelimesi, bazı tefsirlerde hilâfet şeklinde de yorumlanmıştır.²⁴ Dolayısıyla doğrudan olmasa da halife kavramından hareketle Kur'an'ın hilâfete işaret ettiğini söylemek mümkündür. Buna göre halifenin temsil ettiği yönetim biçimine ya da yönetim erk ve şekline hilâfet denilmektedir.²⁵

Hilâfetin, halifeliğin icra edildiği bir makam, mevki ve merci olması hasebiyle onun halife ile iç içe olduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki halife, belli başlı birtakım görevleri icra etmekle yükümlü kişiyi temsil ederken, hilâfet de bunun bir kurum ya da bir yönetim biçimini ifade etmektedir. Bu yönüyle halifenin, risalet görevi hariç Hz. Peygamber'in yerine geçerek onun dünyevi otoritesini temsil etmesi, dünya işlerini düzene sokma adına Allah'ın yer yüzündeki hakimiyetini ortaya koymaya çalışma işlemi hilâfet olarak tanımlanabilir.²⁶

²⁰ Casim Avcı, “Hilâfet”, *DİA*, 17: 539; Paçacı, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Erce Matbaası, 2006), 258.

²¹ Halife ve Hilâfet kavramlarının siyasal analizi için bk., Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 267-276.

²² Casim Avcı, “Hilâfet”, *DİA*, 17: 539.

²³ el-A'râf, 7/69. Ayrıca ilgili âyetler için bk. el-A'râf, 7/74; el-En'âm, 6/165; Yûnus, 10/14, 73; en-Neml, 27/62; el-Fâtır, 35/39; Sâd, 38/26.

²⁴ Bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 8: 205.

²⁵ Krş. Casim Avcı, “Hilâfet”, *DİA*, 17: 539.

²⁶ Bk., Avcı, “Hilâfet”, *DİA*, 17: 539.

Verilen bilgilerden hareketle bu makalede halîfe, genelde Allah'ın ilkelerini uygulaması gereken bir insan, özelde de dinsel içerikli bir yönetici; hilâfet de genelde yönetim ve iktidar, özelde ise ilahi ilkelerin temsil edildiği bir makam ya da kurum olarak algılanacaktır. Böyle bir kurumda temel ilke, halifenin hilâfet müessesesinin ilkelerine uygun hareket etmesidir. Buna göre dinsel bir içeriğe sahip olmaları hasebiyle ilk bakışta her ikisi de pozitif olgular olarak görünmekle birlikte, insan unsurunun araya girmesiyle halîfe, hilâfetin gereklerini yerine getirmekten imtina etmekte, hatta bazen de istenilenin tersini yapabilmektedir. Böylesi muhtemel durumlarda, halife ile hilâfet arasında adeta bir içsel muhâlefetin oluşabileceğini söylemek mümkündür. Hal böyle olunca, halife ile hilâfet arasındaki bu etkileşimin doğal sonucu olarak ortaya bir muhâlefet olgusunun çıktığı müşahede edilmektedir.

3. MUHÂLEFET

Muhâlefet kelimesi, muvafakatın yani uzlaşım anlaşmanın terki anlamına gelip²⁷ halife ve hilâfet kelimeleriyle aynı kökten türemiştir. Muhâlefet, muvafakatın zıttı olarak²⁸ aykırı davranmak, karşı çıkmak ve yüz çevirmek gibi anlamlar taşımaktadır.²⁹ Muhâlefet sözcüğü, Dilimizde; “bir tutum, davranış ve görüşe karşı olma durumu, aykırılık” ya da “karşı görüş ve tutumda olan kimseler topluluğu” olarak tanımlanmaktadır.³⁰ Muhâlefet kelimesi, Arap dilinde

²⁷ Ebu'l-Bekâ Eyyüb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kefevî, *Külliyât-u Ebi'l-Bekâ*, yy. ts. 176. (Not: Halife ve hilâfet kavramlarının gerideki anlamları için de Ebu'l-Bekâ'nın bu eserinde aynı sayfaya bakılabilir.)

²⁸ Luvis Ma'lûf el-Yesûî'nin, *el-Müncid fi'l-Luğati ve'l-A'lâm* (Beyrût: Dâru'l-Meşrik, 1986), 193.

²⁹ Krş., Ebû İshâk İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, thk: Abdu'l-Celîl Abduh Şelebî (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, tsz.), 3:73; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî el-Basrî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, ta'lik es-Seyyid b. Abdu'l-Maksûd b. Abdu'r-Rahîm (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 4: 129; İbn Âşûr, 12: 143, 18: 311. Ayrıca bk. İsmail Karagöz, “Muhâlefet”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Erce Matbaası, 2006), 458.

³⁰ TDK *Türkçe Sözlük* (Ankara: TDK Yayınları, 2005), 1414. Benzer anlamlar için bk. Râgıb, *Müfredât*, 294.

mu'arada (muaraza),³¹ Latince'de ise, opposition (karşı koyuş) kavramıyla karşılanmaktadır.³²

Muhâlefet kavramında karşı taraf için bir olumsuzluğun mevcudiyeti dikkat çekmektedir. Semantik yönden kabul etmeme, beğenmeme, karşı koyma, benimsememe, reddetme ve inkâr etme anlamlarını içeren muhâlefet kelimesi genel olarak; din, inanç, düşünce, zihniyet anlayış ve eylem açısından muhatabın tutum ve davranışlarına karşı gösterilen tüm olumsuz tepkileri ihtiva etmektedir. Bu noktadan hareketle muhâlefet kavramını; din, inanç, düşünce, anlayış ve zihniyet açısından karşı tarafın tutum ve davranışlarına karşı gösterilen olumsuz fikrî ya da amelî tepkiler şeklinde tanımlayabiliriz. Bununla birlikte tanımında yer alan “karşı tarafa gösterilen olumsuz tepkiler” vasfı, muhâlefetin de her zaman olumsuz bir tutum ve davranış olduğunu göstermemelidir. Buradaki olumsuzluk karşı tarafla aynı kanaat ve görüşün kabul edilmemesi anlamında algılanmalıdır.

Muhâlefet kelimesinin doğrudan Kur'an-ı Kerim'de yer aldığı ancak aynı kip ve kalıpta fiil olarak iki yerde geçtiği görülmektedir. Bu fiil kiplerinde de ilgili anlamları görmek mümkündür: “(Şuayb, kavmine şöyle dedi:) Size yasak ettiğim şeylerin aksini yaparak size aykırı davranmak/muhâlefet etmek istemiyorum.”³³ Bu âyette Şuayb (as)'ın sözünde yer alan muhâlefet (uhâlifu) sözcüğü, “aykırı davranmak, tersini yapmak ve inkâr etmek” anlamlarında

³¹ Nevin A. Mustafa, *İslam Siyasî Düşüncesinde Muhâlefet*, 41-50. İlgili kelimenin benzer anlamları için bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 1993), 658. Muhâlefetin, mu'arada şeklinde tefsiri için bk. Fahreddin Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 24: 36.

³² Rıza Arslan, “Parlamentar Yönetim Sisteminde Gölge Kabineli Muhâlefet”, *GÜİİBF* 11, sy. 2 (2009), 5. Muhâlefet kelimesinin fiil kipiyle alakalı Kur'an'daki Fransızca çevrisi için bk. Muhammed Hamidullah, *Le Saint Coran (Traduction et Commentaire)* (Maryland: Amana Corporotain, 1989), 359.

³³ Hûd, 11/88.

kullanılmıştır.³⁴ Bir diğer âyet ise şöyledir: “Bu sebeple, O’nun emrine aykırı davrananlar/muhâlefet edenler, başlarına bir bela gelmesinden veya kendilerine çok elemli bir azap isabet etmesinden sakınsınlar.”³⁵ Bu âyette yer alan muhâlefet fiili (yuhâlifûne) de Allah’ın emirlerine karşı gelmek, saptırmak ve aykırı davranmak anlamındadır.³⁶ Kelimenin ifâ’l kalıbındaki kullanımları da “olması gereken bir şeyi tek taraflı olarak iptal etmek, zıttını yapmak ve verilen sözden caymak” anlamlarında kullanılmaktadır.³⁷

Muhâlefet, muhalif kişinin tutum ve tavrına göre mahiyet kazanmaktadır. Muhâlefet tek başına ne inkâr ne küfür, ne şirk ve ne de nifaktır. Karşı taraf ya da öteki için nesnel anlamda bir olumsuzluk görüntüsü arz eden muhâlefet, öznel yönden muhataba karşı gösterilen bir varlık mücadelesi olarak da algılanabilir. Buna göre o, her insanın doğuştan getirdiği özgür iradeye bağlı olarak,³⁸ saf ve saydam şekliyle bir hukuk terimidir. Nitekim muhâlefetin, siyasî otoritenin davranışlarını tartışma ve değerlendirmede sosyal bir hak olarak değerlendirildiğini müşahade etmekteyiz.³⁹ Hukukî zeminin dışına taşan yapısıyla muhâlefet illegal bir görünüm sergilerken,

³⁴ Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân ve İrâbuhu*, 3: 73; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 12: 143-145.

³⁵ en-Nûr, 24/63.

³⁶ Mâverdi, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, 4:126; Zemahşeri, *Keşşâf*, 3:253; Neseî, *Medârik*, 3:815; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 4:3543; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 18: 311; Esed, Muhammed. *Kur’an Mesajı Meal Tefsir* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 2: 724; Ömer Dumlu-Hüseyin Elmalı, *Kur’ân-ı Kerim’in Türkçe Anlamı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 324; Salih Akdemir, *Son Çağrı Kur’ân* (Ankara: Anakara Okulu Yayınları, 2004), 358; Yusuf Işıcık, *Kur’an Meâli* (Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 2010), 273 vd.

³⁷ İbn Faris, Ebu’l-Huseyn Ahmed, “Hlf”, *Mu’cemu Mekâyîsu’l-Lüğa*, thk: Abdu’s-Selâm Muhammed Hârûn, (Beyrût: Dâru’l-Ceyl, 1411/1991), 2: 212; Muhibbu’d-Dîn Ebû Feyz es-Seyyid Muhammed Murtażâ el-Huseynî el-Vâsiti ez-Zebîdî el-Hanefî, *Tâcu’l-Arûs min CevAhiri’l-Kâmûs* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1414/1994), 12: 197. İlgili bazı âyetler için bk. Âl-i İmrân, 3/9; İbrahim, 14/22; Tâhâ, 20/87.

³⁸ Thomas Pain, *İnsan Hakları*, çev. Mehmet Osman Dostel (İstanbul: yy., 1998), 122-125; Yunus Vehbi Yavuz, *İslam’da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü* (İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı ts.), 11-19.

³⁹ Bk. Nevin A. Mustafa, *İslam Siyasî Düşüncesinde Muhâlefet*, 77; Recep Erdoğan, “Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhâlefet”, *CÜİFD* 8, sy. 2: 172.

kurulu otorite ya da herhangi bir olguya karşı, söz çerçevesinde kalıp eyleme dönüşmeden, anayasal düzenin alanı ve himayesinde oluşan muhâlefet, yasal muhâlefet olarak değerlendirilmektedir.⁴⁰ Bu da ortaya konuş şekillerine göre muhâlefetin meşru ya da gayrimeşru vasıflar taşıyabileceğini ortaya koymaktadır.

Her varlık, bir diğeriyle olumlu ya da olumsuz bir münasebet kurmak durumundadır. “Her şey zıttıyla kaimdir” ilkesinden hareketle, müspet ve menfi değerler birbirlerinin varlık sebebi olarak görülmektedir.⁴¹ Böylece her olumlu iş ya da hareketin önünde bir olumsuzluk, her muvafakatın karşısında da bir muhâlefet söz konusudur. Bu yüzden meşruiyeti tanınsa da tanınmasa da muhâlefet, her toplumda var olan bir olgudur.⁴² Zira her arzu edilenin gerçekleşmesi, her beklentinin karşılanması ya da bir yönetim sisteminin yönettiklerinin hepsini hoşnut etmesi mümkün değildir. Failine göre mahiyet arz eden muhâlefeti, sadece belli alanlara hasretmek doğru değildir. Nitekim muhâlefet, birinin diğeriye karşı olan tutum ve davranışları olarak her anlayış ve görüşe eşit mesafede yer almak demektir. Bu nedenle sadece hak ve hukuka karşı muhâlefet değil, yerine göre hak ve hukukun da muhâlefeti söz konusudur. Bu noktadan hareketle muhâlefetin faili ve kullanıldığı alana göre meşru-gayrimeşru, yapıcı-yıkıcı, olumlu-olumsuz, fikrî-amelî, doğrudan ya da dolaylı, hatta ilahî ve beşerî türlerinin olabileceği anlaşılmaktadır.⁴³

Netice itibariyle halife, hilâfet ve muhâlefet üçgeninde halife, bizzat insanoğlunu ve buna bağlı olarak onun Allah'a kulluk boyu-

⁴⁰ Leslie Lipson, *Politika Biliminin Temel Sorunları*, trc. T. Karamustafaoğlu (Ankara: yy., 1973), 319; Recep Erdoğan, “Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhâlefet”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 173.

⁴¹ Krş. Samuel Smiles, *Kendine Yardım*, çev. Zafer Meşe (İstanbul: Hayat Yayınları, 1998), 31.

⁴² Nevin Abdulhâlik Mustafa, *İslam Siyasî Düşüncesinde Muhâlefet*, 16.

⁴³ Ömer Aslan, *Kur'an'a Göre İlahî Mesaja Muhâlefet* (Sivas: Asitan Yayıncılık, 2012), 22.

tunu temsil ederken; hilâfet, halifenin (insanın) yönetim ve icra boyutunu; muhâlefet ise bunlar arasındaki olumlu ve olumsuz sapmaları oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında hilâfetle muhâlefetin her zaman birbirini iten zıt kavramlar olmayıp bazen de destekleyen konumunda oldukları müşahede edilmektedir. Hadisenin bu boyutu, tamamen halifenin (insanın) iradesine bağlıdır. Halife, bazen hilâfetle bazen muhâlefetle bazen de her ikisiyle birlikte hareket edebilmektedir. Bu noktalardan hareketle makalemiz dahilinde tanımlarını ortaya koyduğumuz kavramların halife bağlamındaki münasebetlerine geçebiliriz.

4. HİLÂFET – MUHÂLEFET MÜNASEBETİ

Hilâfet ile muhâlefet kavramlarının doğrudan Kur'an'da yer almadıkları, ancak her ikisinin de Kur'an'da yer alan halife sözcüğüyle aynı kökten geldikleri görülmektedir. Her şeyden önce hilâfet ile muhâlefet kavramlarının birbirinden tamamen farklı içeriklere sahip olduklarını ifade etmek gerekmektedir. Ancak böyle olmakla birlikte, etimolojik açıdan aralarında mevcut olan yakınlık göz önüne alındığında, semantik yönden de aralarında bazı tezahürlerin olabileceği düşünülmektedir. İlk bakışta hilâfet ile muhâlefet, bir diğerine, ya da ötekine göre zıt eksenli, yani yüz yüze, yan yana omuz omuza değil de arka arkaya, sırt sırta olmayı, zıt yönlere yönelmeyi ve ayrılığı ifade etmektedir. Anlam yönünden böyle olmakla birlikte pratikte bunların birbirlerini zaman zaman destekleme (birleşme) veya tehdit etme (karşı koyma, itme) durumları da söz konusudur. Yani muhâlefet, bazen halife tarafında yer alıp karşı tarafı hedef alırken, bazen de karşı tarafta yer alıp halifeliği (hilâfeti) tehdit edebilmektedir. Muhâlefet olgusu böylece insan hayatına girip bazen vahye muhâlefet (yani vahyi reddetme), bazen de vahyi muhâlefet (yani batılı reddetme) şeklinde tezahür ederek devam etmiştir.

Birinden sonra gelen ve ona vekalet eden anlamındaki halife kelimesi,⁴⁴ İslamî literatürde; yeryüzünde Hak adına hakkı, adaleti tesis edecek ve her hususta Allah'ın rızasını gözetecek olan Âdem ve onun zürriyeti olan insan oğludur. Bu misyonuyla insanın yapmış olduğu her hareketin doğal sonucunda ya hilâfet ya da bir muhâlefet söz konusudur. Yaratılış amacına (hilâfet ve halife misyonuna) uygun hareket etmesi, onun şer odaklarına karşı muhâlefetini gösterirken, aksi bir durum ise Allah'a, O'nun emir ve yasaklarına muhâlefetini ortaya koymaktadır. Buna göre kök itibariyle halife sözcüğüyle birleşen muhâlefet kavramının halifeyi temsil eden insan olgusuyla da doğrudan bir alakasının olduğu görülmektedir. İnsanın, kendinden önce kâinat sahnesinde mevcut olan melek, cin ve diğer varlıklara halife olarak tayin edilmesiyle zımnen başlayan muhâlefet hareketi, Âdem ile Havva'nın cennetten çıkarılmalarına sebep olan tutum ve davranışlarıyla⁴⁵ farklı bir boyut kazanmış ve Kabil ile Habil mücadelesiyle⁴⁶ devam etmiştir.

Doğrudan makalemiz dahilinde ele alınmasa da sonradan olma, peşinden gelme, birinin ya da bir şeyin yerine geçme anlamlarıyla da bu kavramlar arasında bir müşterekliğin olabileceğini ifade etmek istiyoruz. Nitekim halifenin, kendinden önce mevcut olan varlıklardan sonra gelen bir varlığı; hilâfetin, daha önce mevcut olan bir hayat tarzından sonraki yeni bir yaşam biçiminin ikame edilmesini ve muhâlefetin de kendinden önceki inanç, düşünce ve anlayışa bir tepki hareketini ifade etmesi, bunlardan her birinin kendilerinden önceki herhangi bir şeyin yerine geçen bir olgu olduklarına işaret etmektedir. Böylece sonradan gelme, birinin ya da bir şeyin yerine geçme içerikleriyle bunlarda her zaman bir yenilenme vasfının bulunduğu müşahede edilmektedir. Böylece halife kimliğiyle insa-

⁴⁴ Zemahşeri, Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâiki Ğavamizi't-Tenzil ve Uyüni'l-Ekavil fi Vucühi't-Te'vil, 1:128.

⁴⁵ el-A'râf 7/19, 22; el-Bakara 2/35.

⁴⁶ el-Mâide 5/28-30.

nın, mevcutla yetinmeyip bir önceki duruma yeni bir şeyler katabilme gayret ve çabası içerisinde olması gerekmektedir.

İnsanın, halife kimliği çerçevesinde sahip olduğu bu hilâfet ve muhâlefet özelliklerini, cüz-i iradesine bağlı olarak istediği zaman, dilediği yer ve yönde (pozitif-negatif / hayır-şer yönünde) kullanabilmesi söz konusudur. Bu durumu insanın halife olarak tayin edildiği âyet ve bağlamından çıkarmamız mümkündür. “Hani, Rabbin meleklerle, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, demişti...” mealindeki ilgili âyetin bu kısmı, insanın halife sıfatıyla ilahi ölçülere göre hareket edebilecek bir varlık olduğunu ortaya koyarken, Meleklerin; “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın?”⁴⁷ kısmı da aynı varlığın (insanın), ilahi emirlere bazen karşı koyup muhâlefet edebileceğine işaret etmektedir. Nitekim, “Dedik ki: ‘Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz,’ derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırды. Onları içinde buldukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine Biz de, ‘birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır’ dedik.”⁴⁸ Mealindeki bu âyette de insanın (halifenin) şahsında Âdem ile Havva’nın İlahi emre muhâlefet ettikleri açıktır. Bu durum, bir insan olarak halifenin zaman zaman hem hilâfet hem de muhâlefet edebilecek bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Bahsi geçen âyette meleklerin, yaratılacak olan varlığın adının halife olduğunu duyduklarında, bu varlığın bazı güçlerle donatılacağını anladıkları, ancak böyle birinin, evrenin zorunlu kanunlarla yönetilen düzenine nasıl uyum sağlayacağını anlayamadıkları ifade edilmektedir.⁴⁹ Kendisine birtakım güçleri kullanabilme özelliği verilen bu varlık / halife; hilâfet (yönetme) ve muhâlefet (karşı koy-

⁴⁷ el-Bakara 2/30.

⁴⁸ el-Bakara 2/37-38.

⁴⁹ Bk. Mevdudî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 1:62.

ma) gibi iradî özellikleriyle, özellikle de muhâlefet yönüyle meleklerden ayrılmaktadır. Zira halifede muhâlefetin olmaması demek onun adeta melekleşmesi demektir. Bunun için halifenin, muhâlefet etmesi kaçınılmazdır.⁵⁰ Zira o (halife), evrensel bazda aynı zamanda bir muhâlefetin de temsilcisidir. İnsan, önceki varlıklara muhâlefet ederek yeryüzünün idaresini kendi eline almış olup onu ıslah etmekle görevlendirilmiştir. Her ne kadar Âdem'in evlatlarından bazıları yeryüzünde fesat çıkarmış ve çıkarıyor olsalar da bu durum, onun yeryüzünün ıslahına yönelik halife tayin edilmesi hususunda Allah'ın maksadının önüne geçemez.⁵¹ Nitekim, "Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği (nimetler) hususunda sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur."⁵² Mealindeki âyette bu içeriği görmemiz mümkündür. Şu farkla ki, hilâfet misyonunun icra edilmesindeki yaklaşımlar, derece bakımından insanları birbirinden ayırmaktadır. Bu misyonu hakkıyla yerine getirme gayretinde olanlar olduğu gibi, ters istikamette bulunanlar da vardır. Bu da hilâfet görevinde herkesin aynı dereceye sahip olmadığını göstermektedir.

Halife sözcüğü bağlamında hilâfet-muhâlefet münasebetini, insan ve onun doğuştan getirmiş olduğu özgür iradesine benzetmemiz mümkündür. "Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsinin arındırma kurtuluşuna ermiştir. Onu kötülöklere gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır."⁵³ Bu âyetlerde insanoğluna hem kötülük hem iyilik ve hem de bunları yapıp yapmama duygu ve yetilerinin verildiği ifade edilmektedir.

⁵⁰ Halife (Hilâfet) kavramıyla ilgili bilgi için bk. Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 279-288.

⁵¹Kadi'l-Kudât Ebu'l-Hasen Abdulcebbâr b. Ahmed Kadı Abdulcebbâr, *Müteşabihu'l-Kur'an*, thk. Adnan Muahmmmed Zarzûri (Kahire: yy., 1966), 79: Naklen, Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 280.

⁵² el-En'am 6/165.

⁵³ eş-Şems 91/7-10.

Çok net çizgilerle ayırmak mümkün olmasa da burada, insanın (halifenin) vahye yakın olduğu ölçüde hilâfet makamına, vahiyden uzaklaştığı ölçüde de muhâlefete yaklaştığı ifade edilebilir. Böyle olmakla birlikte Kur'an, ilahi emre muhâlefet eden insanın (halifenin), muhâlefet tavrını, muhâlefete muhâlefet ederek (aksi yönde kullanarak) yeniden asli hüviyetine dönebileceğine işaret etmektedir. "Derken, Âdem (vahy yoluyla) Rabbinden birtakım kelimeler aldı, (onlarla amel edip Rabb'ine yalvardı. O da) bunun üzerine tövbesini kabul etti. Şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır."⁵⁴ Bu âyet-i kerimede Âdem'in (as), ilahi emre muhâlefetinden pişmanlık duyup tövbe ettiği, yani ilk muhâlefetine (Allah'ın nehyettiği işi yapmış olmasına) muhâlefet ettiği görülmektedir. Yani bir önceki âyette ilahi emre muhâlefetin sonucundan hareketle bu âyet, asıl muhâlefetin halife kimliğine uygun olması gerektiğine işaret etmektedir. Her ne kadar bir halife olarak insan hilâfet ve muhâlefet vasıflarına haiz olsa da Kur'an'a göre o, bu özelliklerini vahye muvafık olarak gerçekleştirmek durumundadır.⁵⁵ Âdem'in, emre karşı gelerek kendine ve nefesine zulmetmesini vahye muhâlefet olarak, daha sonra yine onun, Rabbinden birtakım ilhamlar (vahiyler) alıp tövbe etmesini de vahyî muhâlefet olarak değerlendirebiliriz.

İnsanın doğasında hem bir hilâfet (yönetme, iktidar) hem de bir muhâlefet ve karşı koyma duygusu vardır. Kavram olarak birbirinden farklı olan bu kavramların bazı müşterek yönleri ve zaman zaman da aynı amaca yönelik hareket etmelerinin mümkün olduğu görülmektedir. Vahyî muhâlefet kapsamında İslam Dini, bütün şeytanî ve şer güçlere karşı muhâlefet eden bir anlayışa sahip olmalıdır. Nitekim bu anlayışın icra edilebilmesi ve hayata tatbik edilebilmesi için, Âdem'e hilâfet görevi verilmiş ve kendisine de halife adı verilmiştir. Bu yönüyle Âdem ve onun şahsında tüm insanlar Al-

⁵⁴ el-Bakara 2/37.

⁵⁵ Bk.el-Bakara 2/21.

lah'ın halifesi, dolayısıyla da bütün şeytanî ve şer güçlerin de muhalifleri olmalıdırlar. Taberî (ö. 310/922), “yeryüzünde bir halife yaratacağım,” âyetini; mahlukatım arasından benim yerime hüküm verecek bir halife yaratacağım ve bunun Hz. Âdem ve yaratıklar arasında adaletle hükmeden ve Allah'a itaat edenler olduğu, itaat etmeyenlerin ise hilâfete uygun hareket edemeyecekleri şeklinde değerlendirmiştir.⁵⁶ Nitekim tefsir kaynaklarında halifenin görevinin, temsil ettiği otoritenin isteklerini yerine getirmek olduğu ve kendi isteklerine göre hareket edemeyeceği şeklinde mülâhazalar da yer almaktadır. Zemahşerî (ö. 538 / 1143), Âdem'e Allah'ın halifesi, denilebileceğini ifade edenler arasında yer almaktadır.⁵⁷ Hal böyle olunca, Allah'ın halifesi konumunda olan bir varlığın, Allah'a muhâlefet etmesi yerine, halife vasfıyla şer güçlere muhalefet etmek durumundadır.

Bugün daha çok siyasî bir kavram olarak karşımıza çıkan, idareci, yönetici, birinin ardından, peşinden ve sonradan gelen anlamlarını içeren halife kavramında;⁵⁸ insanın, Allah'ın halifesi olması ve O'nun mülkünde hakkı hâkim kılmakla görevli olması⁵⁹ hasebiyle dolaylı da olsa bir muhâlefet anlamı mevcuttur. Allah'ın halifesi demek,⁶⁰ şeytanın ya da her türlü şer odağının karşısında olmak ve onlara muhâlefet etmek demektir. Buna göre insan, şeytana ve nefesine muhâlefet eden ya da etmesi gereken bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim hilâfet görevinde o, kendi adına değil, Allah adına hakkı batıla karşı hâkim kılmakla görevlidir.⁶¹ Aksi bir tutum, yani kendi adına iş görme durumu hilâfet değil, isyan ola-

⁵⁶ Bk. Taberî, *Camiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, 1:162-165.

⁵⁷ Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâiki Ğavamizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekavil fi Vucûhi't-Te'vil*, 1:124; 2:84; 3:60; 4:89.

⁵⁸ Geniş bilgi için bk. Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 278-288.

⁵⁹ Bk. en-Neml, 27/62. Kadı Abdülcebbâr, *Müteşabihu'l-Kur'an*, 79; Ebü'l-Fadl b. el-Hasan et-Tabersî, *Mecmeu'l-Beyân li Ulûmi'l-Kur'an* (Kahire: yy., 1958), 1:144; Vecdi Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, 130.

⁶⁰ Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâiki Ğavamizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekavil fi Vucûhi't-Te'vil*, 1:128.

⁶¹ Bk. Sâd 38/26.

caktır.⁶² Bu nedendir ki Allah'ın halifesi olması yönüyle insan, şeytan ve şer odaklarına karşı muhâlefet rolü üstlenirken; aksi yön-deki bir tavır ise hakka karşı muhâlefet olup isyan kavramıyla karşı-lık bulmaktadır.

Bazı müfessirlerin, yeryüzünde iyilik ve güzelliğin barış ve esenliğin, imar ve iskan faaliyetlerinin yapılmasının başta peygamberler üzere tüm insanlığın ortak bir vazifesi olduğu kanaati-ni taşıdıkları ifade edilmektedir.⁶³ Bu nedenle ilk insan Âdem (as) da Allah'ın halifesi olarak şeytana muhâlefet etmiş; nesliyle birlikte, yeryüzünde fitne çıkaran cinlerin yerine geçmiştir.⁶⁴ Bir öncekinin vekili anlamında halife, Âdem'e nisbet edildiğinde insan, Allah'ın emir ve yasaklarının kendisine emanet edildiği kişi demektir. Bu göreviyle o, bir taraftan şeytana muhâlefet etmekle görevlendirilmiş iken diğer taraftan da hilâfeti tesis etmekle yükümlü kılınmıştır. Bu duruma göre hilâfet, siyasal anlam içeriğiyle sadece bir yönetim biçimi olmayıp geniş anlamıyla hak ve adaletin tesis edilmesi demektir.

Muhâlefet kavramı zamanla her karşı konulan hareket için kullanılan bir kavram haline gelmiştir. Ama aslında hilâfet daire-sindeki muhâlefet, tüm nefsanî ve şeytanî dürtülere karşı koyup sadece Allah'a kul olmayı gerektiren bir içeriğe sahiptir. Ancak bu-nun her zaman böyle olmadığı, hilâfet ya da yerine göre muhâlefet konumunda olması gereken halifenin zaman zaman bu misyonun-dan uzaklaştığı görülmektedir. Halbuki halifelikte aslolan, hilâfetin de muhâlefetin de ilahî ilkelere bağlı kalmasıdır. İslam tarihi sayfalarındaki şu tarihi hadisede bu iki unsuru birlikte müşahede etmek mümkündür: Hilâfet yıllarında Hz. Ömer bir gün hutbe irad eder-ken; "Ey insanlar! 'Benim yanlış bir iş yaptığımı görürseniz ne yaparsınız?' diye sorunca onlar da "seni kılıcımızla düzeltiriz," demiş-

⁶² Mevdudî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 1:62.

⁶³ Bk., Çalışkan, 279.

⁶⁴ Bk. Taberî, *Tefsîr*, 1:199-201; Zemahşerî, Keşşâf, 1:124.

lerdir.”⁶⁵ Bu hadisede halife, bir taraftan hakkı icra edip hilâfeti uygulamaya çalışırken, diğer taraftan da olabilecek bir yanlışlığa karşı meşru muhâlefeti teşvik etmektedir. Bu durum her iki kavramın aynı anda bir arada bulunup birbirine destek vermesi yönünde icra edilmeleri gerektiğine işaret etmektedir.

Her ne kadar farklı kulvarlarda yer alıyor gibi görülseler de halife bağlamında hilâfetin de muhâlefetin de şerre karşı bir hayır mücadelesi olduğunu ya da olması gerektiğini söylememiz mümkündür. Verilen bilgilerden hareketle her hilâfetin bir muhâlefet, her muhâlefetin de bir hilâfet yönünün olduğu görülmektedir. Kur'an, hilâfetin de muhâlefetin de insanların hayrına yönelik olmasını istemektedir. Adı hilâfet de olsa yapılanların vahye muvafık olmaması durumunda hilâfet kurumu zarar göreceğinden bu kimliğin yeniden tesis edilebilmesi için olumlu bir muhâlefetin devreye girmesi gerekmektedir. Bu zaviyeden bakılınca muhâlefetin, bir hilâfete ulaşma mücadelesi yönünde yapıcı bir format kazanacağı görülmektedir. Bunun için muhâlefet salt olumsuz bir karşı koyuş olarak algılanmamalıdır. İnsanın halife misyonu çerçevesinde bir hilâfet görevinin yanında, hilâfet kriterlerinin vahye muvafık olmadığı durumlarda bir de muhâlefet görevi bulunmaktadır. Ancak bu muhâlefetin yıkıcı değil, yapıcı bir muhâlefet olduğu da unutulmamalıdır.

SONUÇ

Aynı kökten türemelerine rağmen halife, hilâfet ve muhâlefet kavramları arasında bazı farkların olduğu müşahede edilmektedir. Bu durum halife ile hilâfet arasında bazı nüanslarla kendini gösterirken hilâfetle muhâlefet arasında çok daha belirgindir. Her iki kavramın da kaynak itibarıyla halife kavramından yola çıkarak oluştuğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki hilâfet, halifenin bir

⁶⁵ Ahmed Nedvi, *Asr-ı Saadet*, trc. Ali Genceli (İstanbul: 1967), 1:257.

uzantısı, doğal sonucu ve pozitif kanadı görüntüsü verirken, muhâlefet sanki halîfeliğin karşıtı ve negatif uzantısı gibi görülmektedir. Daha somut bir ifadeyle, hepsi de sosyal hayatın dinamikleri olmakla birlikte bu ortamda halife, bazen hilâfetle daha yakın gibi görünürken, sanki muhâlefet bu birlikteliğin dışındaymış gibi yanlış bir algı oluşabilmektedir. Halbuki toplum dinamikleri olarak bunların hepsinin ayrı ayrı görevleri vardır. Hepsinin kendine göre artıları ve eksileri olmakla birlikte aslolan bu dinamiklerin muhafaza edilmesi yani toplum yararına göre hareket edilmesidir. Nitekim muhâlefetteki karşı duruş, her zaman birlikteliğin bozulması yönünde değil, bazen de halife ile hilâfet arasındaki birliğe ters düşen ve bozulmalara neden olan hususların yanlış olduğunu hatırlatmaya yöneliktir. Hal böyle olunca, hilâfet makamında olan halifenin her zaman pozitif değerler, muhâlefetin de negatif değerler taşıdığını söylemek mümkün değildir. Muhâlefet, sübjektif bir kavram olup kullanıcısına göre olumlu-olumsuz, ya da yapıcı-yıkıcı nitelikler kazanabilmektedir. Aynı durumu diğer kavramlarımız için söylemek de mümkündür.

Muhâlefeti sadece yönetim veya herhangi bir olguya karşıt olma durumu olarak görüp onu bir olumsuzlukla nitelemenin yanlış olduğunu ifade etmek gerekir. Var oluş itibariyle bunların her ikisi de eşit mesabededir. İkisi de bir olay peşinde koşmaktadır. Bunlar arasındaki asıl keyfiyet, peşinden koştukları olay ya da olgunun pozitif ya da negatifliği ile doğru orantılıdır. Hilâfetin (halifenin) yönetim rolünde olması, onun doğru işler yaptığı anlamına gelmeyeceği gibi, muhâlefetin de karşı olma durumu, onun her zaman yanlış bir hareket olduğu anlamına gelmemelidir.

Halife kimliğiyle insanın her ne kadar Allah (cc) adına iş yapması gereken bir varlık olduğu ifade edilmiş olsa da bunun, meleklerden çok farklı bir yaratık olduğu hem Kur'ân bütünlüğü içerisinde hem de ilgili âyette açık bir şekilde görülmektedir. Meleklerin, Yüce Allah'a, "orada (yeryüzünde) bozgunculuk yapacak ve kan dö-

kecek birini mi yaratacaksın?” şeklindeki sualleri, halife adını taşıyacak olan bu varlığın bazen asli görevine karşı koyup muhâlefet edebilecek bir donanıma da sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu durum halifenin, hilâfetle birlikte bir de muhâlefet vasfının olduğunu göstermektedir. Hilâfetin de muhâlefetin de doğrudan Allah'ın insana vermiş olduğu halife kimliğine bağlı olduğunu, yani ondan zuhur ettiğini söylememiz mümkündür. İnsan cüz-i iradesine bağlı olarak her ikisini de kullanabilecek ilahi bir güç ve kudrete sahiptir. Ancak insan bu ilahi yetiyi (halifelik vasfını) her zaman vahyin ilkeleri doğrultusunda değil, zaman zaman da nefsanî ve şeytanî dürtüler istikametinde kullanmaktadır. Böyle olsa da o, diğer varlıklar arasındaki halife kimliğini her zaman taşımaya devam edecektir. Ancak böylesi bir durumda o, yaratılış esprisine muvafakat değil muhâlefet eden yönünü ortaya koymuş olacaktır.

Netice itibarıyla hilâfet ve muhâlefet kavramlarının hem etimolojik hem de semantik yönden halife kavramıyla çok yakın bağlarının olduğu müşahede edilmektedir. Ancak böyle olmakla birlikte onlar kavram olarak birbirinden tamamen ayrılmaktadırlar. Yalın anlamıyla hilâfet, herhangi bir şeyin yönetim, icra, yapma ve uygulama biçimini ifade ederken muhâlefet de bir karşı koyuş, itiraz ve reddetmeyi bildirmektedir. Bunların her ikisini buluşturup birleştiren halife kavramıdır. Hilâfet müessesesinin halifenin icra alanını oluşturması, muhâlefetin bunların dışında kaldığını göstermemelidir. Her ne kadar zahiren hilâfet pozitif, muhâlefet de negatif bir görüntü veriyor gibi gözüküyor olsa da bunlar her zaman aynı sonucu vermektedir. Amacına uygun hareket edilmediği takdirde hilâfette, negatif sonuçlar ve olumsuz gelişmeler olabileceği gibi, ilahi ilkelere muvafık olarak icra edilen bir muhâlefet de pozitif, yapıcı ve olumlu gelişmelerin doğmasına sebep olacaktır.

Verilen bilgilerden hareketle ilgili kavramların herhangi bir değer kazanmasının, halifenin tutum ve davranışlarına bağlı olduğu görülmektedir. Buna göre halifenin, hilâfetin gereklerini yerine ge-

tirmesi durumunda kendisine yapılan bir muhâlefet negatif değerler taşıırken, gerekenlerin yerine getirilmemesi durumunda yapılan bir muhâlefet ise pozitif, yapıcı ve olumlu bir hüviyet kazanmaktadır. Özetle ifade edecek olursak, insanın fitrat ve doğasında var olan özelliklerin, ona ad ve sıfat olarak verilen halife kavramında da mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre hayır ve şerrin insan iradesi karşısındaki konumu ne ise, hilâfetle muhâlefetin halife kavramı karşısındaki konumları da odur. Hilâfet de muhâlefet de halifenin faaliyetlerine göre şekillenmektedir. Ancak, Kur'an'a göre hilâfetin de muhâlefetin de halifeye yüklenen misyon çerçevesinde şekillenmesi gerekmektedir. Halifeye yüklenen misyon ise hak ve adaleti tesis etmektir.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Salih. *Son Çağrı Kur'an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Akyüz, Vecdi. *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.
- Âlusî, Allame el-Bağdadî. *Ruhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'an'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesanî*. 30 Cilt. Beyrut: İhyâu't-Turâsî'l-Arabî, 1985.
- Arslan, Rıza. "Parlamente Yönetim Sisteminde Gölge Kabineli Muhâlefet", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 11/2, (2009): 1-16.
- Aslan, Ömer. *Kur'an'a Göre İlahî Mesaja Muhâlefet*. Sivas: Asitan Yayıncılık, 2012.
- Avcı, Casim. "Hilâfet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 539-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*. 21 Cilt. İstanbul: y.y., 2008.
- Beydavî, Nasıruddin Said b. Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirazî. *Envaru't-Tenzîl ve Esraru't-Te'vil*. 5 Cilt. Beyrut: el-

- Mektebetu'l-İslamiyye, ts.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitabu't-Ta'rifât*. thk: Abdu'l-Mun'im el-Hafî. Kahire: Dâru'r-Reşâd, ts.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Devellioğlu Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 1993.
- Dumlu, Ömer-Elmalı. Hüseyin. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Erdoğan, Recep. "Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhâlefet", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, sy. 2 (2004): 171-189.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı Meal Tefsir*. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- el-Kefevî, Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî. *Külliyât-u Ebi'l-Bekâ*. yy. ts.
- Hamidullah, Muhammed. *Le Saint Coran (Traduction et Commentaire)*. Maryland: Amana Corporotain, 1989.
- İşıcık, Yusuf. *Kur'an Meâlî*, Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 2010.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye, 1984.
- İbn Faris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *Mu'cemu Mekâyîsu'l-Luğa*. thk: Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn. Beyrût: Dâru'l-Ceyl, 1411/1991.
- İbn Manzûr, el-İmâm el-Allâme Ebi'l-Fadl Camalüddîn Muhammed b. Mükrem el-Afrikî el-Mısri. "hlf"., *Lisanu'l-Arab*. 9: 82-87. Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1410/1990.
- İbnu'l-Cevzî, Cemaluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman. *Nüzhetü'l-A'yûn fî İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987.
- İbnu'l-Esîr, el-İmam Mecduddîn Ebi's-Seadet el-Mübarek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*. thk:

- Mahmûd Muhammed et-Tannâhî-Tahir Ahmed ez-Zâvî. 5 Cilt. Riyad: yy., 1383-1963.
- İsfehânî, el-Hüseyn b. Muhammed el-Ma'rûf bi'r-Rağîb. *Müfredât ft Garîbi'l-Kur'ân*. İstanbul: yy., 1986.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *İhtilaflar Bilimi*, sad. Ali Yardım, yy., ts.
- Kadı Abdulcebbâr, Kadi'l-Kudât Ebu'l-Hasen Abdulcebbâr b. Ahmed. *Müteşabihu'l-Kur'ân*. thk. Adnan Muahmmmed Zarzûrî. Kahire: yy., 1966.
- Karagöz, İsmail, "Muhâlefet" md., *Dini Kavramlar Sözlüğü*. 458-459. Ankara: Erce Matbaası, 2006.
- Lipson, Leslie. *Politika Biliminin Temel Sorunları*. trc. T. Karamustafaoğlu. Ankara: yy., 1973.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-Uyûn*. ta'lik. es-Seyyid b. Abdu'l-Maksûd b. Abdu'r-Rahîm. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mevdudî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Mustafa, Nevin Abdulhâlik. *İslam Siyasî Düşüncesinde Muhâlefet*. çev: Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Nedvi, Ahmed. *Asr-ı Saadet*. trc. Ali Genceli. İstanbul: yy., 1967.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah Ahmed b. Mahmud. *Tefsîru'n-Nesefî*. 4 Cilt. İstanbul: Eda Neşriyet, 1993.
- Paçacı, İbrahim. "Halîfe" md., *Dini Kavramlar Sözlüğü*. 226-227. Ankara: Erce Matbaası, 2006.
- Paçacı, İbrahim. "Hilâfet" md., *Dini Kavramlar Sözlüğü*. 258-259. Ankara: Erce Matbaası, 2006.
- Pain, Thomas. *İnsan Hakları*. Çev. Mehmet Osman Dostel. İstanbul: yy., 1998.
- Râğîb, el-Allâme el-İsfahânî. *el-Müfredât-ü Elfâzi'l-Kur'ân*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1412-1992.
- Râzî, Fahreddîn Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer. *et-Tefsîru'l-Kebîr:Mefâtihu'l-Ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-

- Kütübi'l-İlmiyye, 1411-1990.
- Smiles, Samuel. *Kendine Yardım*. Çev. Zafer Meşe. İstanbul: Hayat Yayınları, 1998.
- Şankıtî, Muhammed Emin Muhammed Muhtar. *Edvâu'l-Beyan fi İzahî'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Byy.: yy.,1983.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Camîu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.
- Tabersî, Ebu'l-Fadl b. El-Hasan. *Mecmeu'l-Beyân li Ulûmi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Şurûku'd-Devliyye, 1958.
- TDK *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Uludağ, Süleyman. "Halife". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15:299-300. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yavuz, Yunus Vehbi. *İslam'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, ts.
- Yazır, Elmalı. Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 8 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1993.
- el-Yesûî, Luvîs Ma'lûf. *el-Müncid fi'l-Luğati ve'l-A'lâm*. Beyrût: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- Zebîdî, Muhibbu'd-Dîn Ebû Feyz es-Seyyid Muhammed Murtazâ el-Huseynî el-Vâsitî el-Hanefî. *Tâcu'l-Arûs min Cevahiri'l-Kâmûs*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1414/1994.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. es-Serî. *Meâni'l-Kur'ân*. thk: Abdu'l-Celîl Abduh Şelebî. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Zemahşeri, el-İmam Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed. *Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâiki Ğavamizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekavîl fi Vucûhi't-Te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.